

HIIUMAA

MUINSUSKAITSE SELTSI

TOIMETISED 5

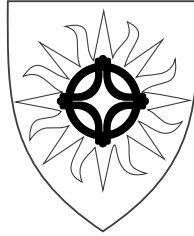

TIIT MADALVEE MEENUTUSED
JOOSEP RÜÜTELMANN ESIMESES
MAAILMASÕJAS JA EESTI VABADUSSÕJAS
ANNEMARIE VON KNORRINGU MÄLESTUSI
KÄRDLA KALEVIVABRIKUST
KAIGUTSI NUUDI TALU REHIELAMU KÜTTESÜSTEEM
HIIUMAA ESIMESED KIIRFOTOD
„SUUR STALIN TULEB“. VALDUR SAARESTIKU MÜÜT
„OLEN PALJA JALU, IHU ALASTI JA NÄLGAS ...“ –
AUGUST TÕURI VAEVARIKAS TEE
LEOPOLD UUSÕUE - LÕVITALTSUTAJA KÄRDLAST
VABADUSSÕJA HIIUMAA MÄLESTUSMÄRK
VABADUSSÕJAS OSALENUD HIIDLASED

Hiiumaa
Muinsuskaitse Selts

Hiiumaa Muinsuskaitse Seltsi TOIMETISED nr 5

**Kärdla
2024**

Hiiumaa Muinsuskaitse Seltsi Toimetised nr 5

Hiiumaa Muinsuskaitse Seltsi väljaanne nr 10

Kärdla 2024

Koostasid: Dan Lukas
Mart Mõniste
Kujundas: Mart Mõniste

Tagakaanel Kärdla Kabeli trumm u 1930. aastatel. Erakogu

Hiiumaa
Muinsuskaitse Selts

Väljaandja:

Hiiumaa Muinsuskaitse Selts
Swedbank EE612200221054816757
www.hiiumaamuinsuskaitseelts.eu

Toetajad:

Eesti
Sõjamuuseum
KINDRAL LAIDONERI MUUSEUM

Hiiumaa vald

Trükikoda Print Best

ISSN 2504-5628

Sisukord

Tiit Madalvee meenutused	7
Joosep Rüütelmann Esimeses maailmasõjas ja Eesti Vabadussõjas .	69
Mälestusi Kärkla kalevivabrikust	119
<i>Annemarie von Knorring</i>	
Kärclast ja kalevivabrikust	153
Kaigutsi küla Nuudi talu rehielamu küttesüsteem	195
<i>Nele Nutt</i>	
Hiiumaa esimesed kiirfotod	213
<i>Eimar Tärk</i>	
„Suur Stalin tuleb“: Valdur Saarestiku müüt	227
<i>Patrick Rang</i>	
„Olen palja jalu, ihu alasti ja nälgas ...“ – August Tüüri vaevarikas tee	251
<i>Patrick Rang</i>	
Leopold Uusõue - lõvitaltsutaja Kärclast	263
<i>Mart Mõniste</i>	
Vabadussõja Hiiumaa mälestusmärk	307
<i>Dan Lukas</i>	
Vabadussõjas osalenud hiidlased	315
<i>Enn Veevo</i>	
Hiiumaa Muinsuskaitse Seltsi kroonika 2022 – 2023	319
<i>In memoriam</i> Mart Kaups	329
Toimetiste koondsisukord 2016 – 2022	331

Tiit Madalvee meenutused

Saateks

Tiit Madalvee pani 2006. aastal kirja kümmele lehekülge mälestusi. Nende mälestuste kärbitud ja Harda Roosna poolt mugandatud versioon ilmus Hiiu Lehes (22.10.2010). 2023. aastal soovis Tiit Madalvee need meenutused vormistada trükisena ja paljundada suguvõsa tarbeks. Selle töö käigus salvestasime umbes viis tundi jutuaajamisi, mille põhjal algset teksti on oluliselt täiendatud. Järgnev tekst on mõningate pisemate kärbetega ja väiksema pildivalikuga. Kõik pildid on Madalvee perekonnaarhiivist, kui ei ole märgitud teisiti. Lisatud on mõned täpsustavad kommentaarid. Lõpus on taustainfoks paar artiklit ajakirjandusest.

Mart Mõniste

1944–1945. Euroopa

Oli 1944. aasta septembri lõpp, mõned päevad enne venelaste Tallinna jõudmist. Minu mäletamist mööda oli ilus soe sügisilm, kui asusime ema ja 2-aastase venna Mariusega Tallinna sadamas laevale. Meeles on laeva nimi – Minden. Oli suur kaubalaev, trümmid täis haavatuid ja teisi meie-suguseid põgenikke. Laevu lahkus konvoina mitu. Olime ennast sisse seadnud teki sadade samasuguste reisijate vahel, kui laevu ründasid vene lennukid. Mäletan hästi laevalaele rivistunud sõdureid, relvad suunatud lähenevatele lennukitele ja paanikas teki põgenevaid inimesi. Lennukid tulid madalalt, pea vee kohal. Ema oli ühe meist jõudnud alla viia, ei mäleta, kuidas see käis. Hiljem rääkis ema, et kui ta, Marius süles, pressis ennast inimhürus laeva kaitsvasse sisemusse, kuulis ta enda kõrval tuhmi heli,

Tiit Madalvee (u 1941)

Leonid ja Hilve Madalvee Saksamaal
põgenikelaagris (1948). *EFA.758.10.110820*

Mälestusi Kärkla kalevivabrikust

Annemarie von Knorring

Annemarie von Knorringu mälestused „Die Kertel'sche Tuchfabrik und Baron Ernst Ungern-Sternberg“ ilmusid 1969. aastal ajakirjas „Baltische Briefe“¹ nr 15 lk 203–216. Mälestuste lühendatud ja mugandatud versioon Elmar Vrageri tõlgituna ilmus 1984. aastal ajakirjas „Hiiu“ nr 19 ja ajalehes „Nõukogude Hiiumaa“ 25.02.1988.

Käeosoleva täieliku tõlke saksa keelest tegi Roman Lukas 2023. aastal. Kommenteeris Patrick Rang.

Jutustus baseerub põhiliselt autori, kelle isa oli 32 aastat vabriku arst ning parun Ungern-Sternbergi hea sõber, isiklikel noorusaja mälestustel.

Varsti peale Napoleoni sõdasid sattusid Baltikumi mõisaomanikud tulenevalt põllumajandustoodete turu vähesest nõudlusest suhteliselt raskesse seisu. Kahe aasta müümata saak oli veel salvedes. Sel ajal tuli palju toodangust majanduslikust olukorrast tulenevalt müüki panna.

Oma olukorra parandamiseks asendasid paljud mõisaomanikud põlupidamise lambakasvatusega. Saksamaalt toodi sisse suurel hulgal ja enamasti meriinootõugu lambaid. Et saada nende villast suuremat tulu, asutasid

---

1 „Baltische Briefe“ on alates 1948. aastast Saksamaal ilmuv baltisaksa teemaline kuukiri. Viimastel aastatel on trükiarv pidevalt vähenenud ja alates 2018. aastast ilmub ebaregulaarselt.

Kärdla noorparun Ernst Otto Adam von Ungern-Sternberg (1850–1928).
Hiiumaa Muuseumid SA HKM Fp 2527:16 F 12502

„Olen palja jalu, ihu alasti ja nälgas ...“ – August Tüüri vaevarikas tee

Patrick Rang

Sissejuhatus

Pärast Tartu rahulepingu sõlmimist Eesti ja Nõukogude Venemaa vahel, said õiguse valida Eesti kodakondsuse ja sellejärgselt Eestisse asuda varem Venemaale¹ rännanud või esimese maailmasõja ajal ja ka hiljem Venemaale sattunud Eestist pärit inimesed. On arvatud, et Vabadussõja lõppedes võis end eestlasena identifitseerivate inimeste arv Eestist ida pool olla kuni 200 000. Neist umbes 80 000 valis Eesti kodakondsuse, kuid Eestisse jõudis neid oluliselt vähem, suurusjärgus 40 000 inimest². Peamiselt opteeruti aastatel 1920–1923, kuid vähemal määral kestis protsess kuni aastani 1939 (!) – Vikipeedia andmetel jõudis 68-aastane Liisa Teki optandina Eestisse 13.08.1939.

Eesti kodakondsete väljaselgitamiseks ja neile Eestisse elama asumiseks loa andmiseks moodustati neli „kontroll-opteerimise komisjoni“: Petrogradis, Pihkvas, Moskvast ja Siberis³. Komisjonide ülesanne oli menetleda

-
- 1 Sõna „Venemaa“ kasutan siin ja läbivalt üldmõistena Eestist ida poole jäävate piirkondade kohta, sh Ukraina, Gruusia jt piirkonnad. See on küll ebatäpne sõnakasutus, kuid annab kõige paremini edasi asja sisu.
  - 2 Hoolimata rohkem kui sajandivanustest sündmustest on probleem nii õigusteaduslikust kui praktilisest vaatenurgast aktuaalne ka tänapäeval: kas Eesti kodakondsusesse vastuvõetud inimesi, kes aga Eestisse elama ei asunud, ja nende tänaseid järglasi tuleks lugeda Eesti kodanikeks?
  - 3 Kõigi nelja komisjoni dokumendid on elektrooniliselt Saaga keskkonna kaudu kättesaadavad: Petrogradi komisjon fondis ERA.28, Pihkva oma ERA.34, Moskva ERA.36 ja Siber ERA.33.

opteerimise teadaande esitanud isikute / perede taotlusi, vajadusel küsida täiendavat informatsiooni (sh taotlejalt endalt, tema sünni- või päritolu järgselt omavalitsuselt ja kahtluste korral ka (kaitse)politseilt). Komisjonide arhiivid on väga väärtuslik infoallikas. Igas taotluses on toodud detailsed isikuandmed taotleja / tema pere kohta, sh fotod. Toimikutes on ohtralt lisamaterjale, lisaks on põnev vaadata ka neid nimekirju, kelle opteerimis-taotlused lükati Eesti riigi poolt tagasi: kes need olid ja mis põhjustel.

Kuigi Venemaa oli Tartu rahulepinguga kinnitanud Venemaal elavate eestlaste õigust kodakondsuse ja elukoha valikule, hakkasid punavõimud siiski koheselt takistama opteerimiskomisjonide tööd, eriti just kaugemates piirkondades. Seega pole 40 000 inimese Eestisse jõudmine üldsegi halb saavutus. Lisaks tuleb arvestada seda, et psühholoogiliselt oli lihtsam opteeruda töölistel ja teenistujatel, kellel erinevalt põllumeestest ja talupidajatest puudus reeglina kinnisvara. Ja kolmandaks polnud punased veel ülemäära „laamendanud“, mis pani Venemaal elanud eestlasi uskuma, et küll kuidagi ikka hakkama saab – venelastega on ju tükk aega asju aetud (sama naiivne usk esines ka 1940-41 Eestis).

Hiidlased Venemaal

Teadaolevalt ei ole väljarännet Hiiumaalt Venemaale tervikuna ja erinevate lainete löikes spetsiifiliselt uuritud, mistõttu alljärgnev kokkuvõte on visandlik ja lünklik. Jättes kõrvale pärisorjuse aegsed talupoegade müümised ja vahetamised, vähesed väljarändajad (sh väljasaadetud) XIX sajandi esimesel poolel ja ka sõjaväeteenistusse võetud meeste kohati järgi läinud naised ja lapsed, kes, kõik, kogu loetelu osas, ka reeglina venestusid või saksastusid ja keda optantide või opteeruda soovijate hulgast pole leidnud, võib väita, et esimene suurem väljarändelaine Hiiumaalt idasuunal oli 1860ndate lõpus. See sai alguse Põhja-Eestit ja Saaremaad tabanud näljahädast: mitu järjestikust halba saagiaastat alates 1865, millele järgnesid 1867. ja 1868. aasta vihma- ja põuasuvi⁴. Hiiumaal sai väljarändeliikumine alguse 1868.

---

4 Pikemalt vaata Kersti Lust „Kui suured näljahädad tabasid Eesti talurahvast 19. sajandil?“, Tuna 2/2017 <https://www.ra.ee/tuna/kui-suured-naljihadad-tabasid-estii-talurahvast-19-sajandil/>.

Toimetiste koondsisukord 2016–2022

Hiiumaa Muinsuskaitse Seltsi Toimetised nr 1 (2016)

Kohaliku tasandi muinsuskaitse vajalikkusest ja võimalikkusest
Madis Tuuder

Kalmistu pärimus – kombestik, tavad, legendid. Pühalepa vald
Koostajad Maarika Leis-Aste, Liina Lindpere, toimetaja Luule Oppi

Torupilli Juss – vanas eas kuulsaks ja kuningaks saanud Hiiumaa mees
Aivar Viidik

„Kärdla“ viis Aafrika sõpradele nii tsementi kui ka relvi
Aivar Viidik

Emilian Lepisto mälestused

Taluarhitektuuri dokumenteerimisest Käina vallas 2011. aastal
Joosep Metslang

Suuremõisa mõisa peahoone paraadtrepp
Kersti Siim

Suuremõisa mõisa Hollandi tuulik
Mihkel Koppel

Mihkel Haavamäe 100
Elmo Viigipuu

Oomägi 1941
Mart Mõniste

Hiiumaa Muinsuskaitse Seltsi kroonika 2012–2015
In memoriam Jüri Kuusemets, Heino Kerde

Hiiumaa Muinsuskaitse Seltsi Toimetised nr 2 (2018)

Unustatud maja kalevivabriku hiilgeajast
Sirli Oot, Mari Luukas

Kärdla Pargi 3 hoone ajalooline ülevaade
Rein Jürimäe

Sügis 2018 - Pargi 3 kompleksi hetkeseis
Tiit Harjak

Hiiumaa vanim mündileid Pühalepast
Maarika Leis-Aste

Hiiumaa Vabadussõja mälestusmärgi ideekonkurss

Hiiumaa Muinsuskaitse Selts 30
Kadi Kiiver

Meeliks Julge mälestusi

Puliste küla Mardi talu
Armiide Lunter, Maili Eller

August Wupperfeldi postkaardid
Elmo Viigipuu

Stalini kosmonaudid Hiiumaal
Mart Mõniste

Ühest ammusest juubelipeost Kärdlas
Endel Lepisto

Hiiumaa Muinsuskaitse Seltsi kroonika 2016 – 2017
In memoriam Elle Kriiska, Rein Maalmeister

Hiiumaa Muinsuskaitse Seltsi Toimetised nr 3 (2021)

Hiiumaa vanimad eestlaste hauatähised

Patrick Rang

Andreas Anton Kroll ja Magnus von Behm

Patrick Rang

Õigeusk Puskil. Kirik, kool ja seltsielu

Leili-Helve Väljas

Õigeusk Pühalepas

Andrus Martin

Otniel Leisi ja tema perekonna lugu

Ott-Eduard Aste

80 aastat Kärddla kalevivabriku põletamisest

Mart Mõniste

Kes olid kalevivabriku põletajad?

Patrick Rang

Noorteliikumine Kodusaar

Kadi Laid, Ain Tähiste

Reigi pastoraadi viimistlusuuringud

Maris Mändel, Kristiina Frolova

Reigi pastoraadi peahoone arheoloogilised eeluuringud

Monika Reppo

Hiiumaa Muinsuskaitse Seltsi kroonika 2018 – 2020

In memoriam Jaanus Kõrv

Hiiumaa Muinsuskaitse Seltsi Toimetised nr 4 (2022)

Arheoloogilised uuringud Pühalepa kirikuaias

Monika Reppo, Martin Malve

Reigi vaated 1862. aastast

Tiit Harjak, Frank Lukk

Kärdla koolimaja

Katrin Koit

Hugo Maide mälestused

Meenutusi Hugo Maidest ja Hiiu Kalurist

Täiendusi Kärdla Olavi kabeli uurimisloole

Madis Nõmm

„Varasta Persia vürsti tütre ära!“

Patrick Rang

August Jääger. Vabadussõja mälestused

Patrick Rang

„Truu töömees sotsialistlikus liikumises“

Patrick Rang

Viskoosa kunstiidivabrik

Maret Kukkur, Katrin Koit

Pühalepa kiriku tornikiivri asendamine

Ain Pihl

Hiiumaa Muinsuskaitse Seltsi kroonika 2021 – 2022

In memoriam Elmo Viigipuu

Hiiumaa Muinsuskaitse Seltsi väljaanded

Hiiumaa Muinsuskaitse Seltsi toimetised 4 - Kärddla 2022

Koostajad Dan Lukas, Mart Mõniste

15×21 cm, 320 lk, pehme köide

Hiiumaa Muinsuskaitse Seltsi toimetised 3 - Kärddla 2021

Koostajad Dan Lukas, Mart Mõniste

15×21 cm, 320 lk, pehme köide

Hiiumaa Muinsuskaitse Seltsi toimetised 2 - Kärddla 2018

Koostajad Dan Lukas, Mart Mõniste

15×21 cm, 320 lk, pehme köide

Kärddla laudis ja puitdekoor - Kärddla 2017

Autor Kristiina Frolova

21×30 cm, 92 lk, pehme köide, 56 joonist, 90 fotot

Kärddla Keskkooli ja Kärddla Ühisgümnaasiumi kergejõustiku rekordid ja edetabel - Kärddla 2016

Koostaja Toivo Pruul

11×17 cm, 160 lk, pehme köide

Tundmatu Vrageri. Elmar Vrageri vähetuntud kirjatöid - Kärddla 2016

Koostaja Vaapo Vaher

15×22 cm, 272 lk, kõva köide

Raamat ilmus tirkõites koos Aivar Viidiku koostatud Elmar Vrageri hiiumurdelise luule kogumikuga „Ma tule kuju“

Hiiumaa Muinsuskaitse Seltsi toimetised 1 - Kärddla 2016

Koostajad Dan Lukas, Maarika Leis-Aste

15×21 cm, 256 lk, pehme köide

Kärddla aknad - Kärddla 2015

Koostaja Dan Lukas, tekst Dan Lukas, Katrin Koit

21×30 cm, pehme köide, 102 fotot, 96 lk

Hiiumaa kalmistud - Kärddla 2013

Koostajad Vello Kaskor, Dan Lukas, Maarika Leis-Aste, Mart Mõniste

15×22 cm, kõva köide, 270 fotot, 176 lk

ISSN 2504-5628

9 772504 562056

